

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна,

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Oleh IVANYUK,

Associate Professor
of the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Дар'я РЕМІННА,

студентка Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: dvreminna.if18@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2311-8701>

Daria REMINNA,

Student of the Institute of Philology,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Мало знають селяни про себе як про українців;
мало знають про свою давнину, про своїх сла-
ветних людей, про своїх оборонців, про свою
славу, свої гордощі...

Іван Огієнко

Пам'ять і пам'ятники: імперська політика й українське суспільство на початку ХХ ст.

Статтю присвячено імперській політиці пам'яті й трансформаціям у колективній свідомості, що відбулися в українському суспільстві під її впливом на початку ХХ ст. Основну увагу зосереджено на місцях пам'яті, які мали транслювати і закріплювати ідеологеми й міфологеми, спродуковані російським царатом. Розглянуто також спроби протидії таким заходам з боку української інтелігенції і формування нею власного «пантеону». Встановлено, що державна машина створювала у свідомості українців своєрідний паралельний вимір щодо їхнього історичного минулого та його трактування.

Ключові слова: політика пам'яті, місця пам'яті, Наддніпрянська Україна, газета «Рада», Олександр II, М. Гоголь, Б. Хмельницький.

Memory and Monuments: Imperial policy and Ukrainian society in early 20th century

The study focuses on the issues of the imperial policy of memory and the transformations in the collective consciousness that took place in Ukrainian society under its influence in the early twentieth century. Scientific research is based on the publication of Ukrainian periodicals of the early twentieth century, in particular, the journal «Rada» and sources of personal origin. The focus is on places of remembrance that were to broadcast and consolidate the ideologies and mythologies produced by the Russian tsar in order to keep the peoples of the national suburbs included in the state as a result of the wars of aggression. In particular, such places of remembrance were the monuments to Emperor Alexander II, government official Petro Stolypin, and others. At the same time, attempts are being made to oppose such measures by the Ukrainian intelligentsia and to form its own "pantheon". It is established that the state machine, creating in the minds of Ukrainians a kind of parallel dimension to the historical past and its interpretation, used not only significant personalities for Muscovia, but also national heroes such as Bohdan Khmelnytskyi, Taras Shevchenko and others. The imperial policy of memory caused deep distortions in the collective consciousness of Ukrainians and the objective perception and understanding of the historical process, as well as led to the loss of identity. In the early twentieth century, the Ukrainian intelligentsia, overcoming the resistance of state structures and the indifference of society, began the struggle to build a national

“pantheon” that would show the roots and historical path of the people, remind of the past and form a sense of national pride of the Ukrainian people.

Key words: politics of memory, places of memory, Dnieper Ukraine, «Rada» newspaper, Alexander II, Mykola Gogol, Bohdan Khmelnytskyi.

Значна частина українських земель упродовж століть перебувала під владою Російської імперії. Задля упокорення народів національних окраїн царатом було запроваджено низку заходів політичного, релігійного, ідеологічного, комеморативного змісту з метою створення єдиного простору «російського світу» («русского мира») й формування спільної ідентичності в імперських кордонах. Складником національної політики царату стала відповідна політика пам'яті, що полягала у привласненні історії інших народів, містифікації подій минулого, дискредитації видатних політичних діячів тощо.

Російська імперія у другій половині XIX — на початку XX ст. використовувала вже апробовані раніше механізми закріплення у колективній свідомості історичної пам'яті, сконструйованої державою. У цей період постали нові місця пам'яті, які мали уславити царів і їхні родини, провідних державних діячів, перемоги армії у загарбницьких війнах, підкреслювати непохитність кордонів держави.

Теоретичні засади дослідження колективних форм пам'яті заклали іноземні вчені, зокрема П. Нора (Нора П., 2014), П. Рікер (Рікер П., 2004). В Україні питанням історичної пам'яті присвячені наукові праці Г. Касьянова (Касьянов Г., 2011), Ю. Шаповала (Шаповал Ю. І., 2020) та ін. Аналіз імперської політики пам'яті у XIX — на початку XX ст. здійснено у розвідці О. Іванюка та І. Мохнатюка (Іванюк О., Мохнатюк І., 2019). Проблему розбудови національного культурного простору в Києві на межі XIX–XX ст. зусиллями українських інтелектуалів попри імперську політику нівеляції всього українського розглянув І. Гирич у монографії «Український Київ кінця XIX — початку XX століття» (Гирич І., 2017). Проте питання використання пам'ятників і пам'ятних місць як засобів символізації простору та просування ідеології і міфологем імперської влади на межі XIX–XX ст. ще не знайшло ґрунтового осмислення.

Мета статті — виявити основні інструменти та способи реалізації російської імперської політики пам'яті на рубежі XIX–XX ст. та з'ясувати реакцію українського суспільства на формування міфологем і спотворення історичної правди за допомогою облаштування місць пам'яті.

На початку XX ст. надзвичайно масштабно продовжували вшановувати «царя-визволителя» Олександра II. У травні 1905 р. Київська міська дума ухвалила рішення щодо спорудження йому чергового пам'ятника. Спочатку місце для

нього відвели на Михайлівській площі, але згодом під монумент виділили ділянку напроти входу до Царського саду. 7 грудня 1909 р. на засіданні Київської міської думи її голова І. Дьяков доповів про оголошення конкурсу на проект пам'ятника на 1–14 травня 1910 р. До складу журі увійшли Б. Ханенко, В. Ніколаєв, В. Беклемішев, М. Пимоненко, В. Котарбінський та ін.¹ На конкурсі переміг проект італійського скульптора Еttore Ксименеса. Відповідно до задуму монумент мав три п'єдестали. На центральному, прикрашеному гербом Російської імперії і написом: «Царю-Визволителю — вдячний Південно-Західний край. 1911 рік», стояла бронзова фігура імператора. Нижче розміщувався барельєф, де було зображено селян, які грічно дякували цареві за звільнення від кріпацтва. На бічних п'єдесталах розміщувалися скульптурні композиції з фігурами Милосердя й Правосуддя. Монумент об'єднував широкий фронтон з барельєфами, що демонстрували найважливіші моменти з життя і діяльності монарха².

Пам'ятник мали спорудити до півстолітнього ювілею селянської реформи, і зрештою у 1911 р. його було помпезно відкрито. 30 серпня до Києва прибула царська родина: імператор Микола II, імператриця Олександра Федорівна, цесаревич Олексій, княгині Марія, Тетяна, Ольга й Анастасія. Їх супроводжував голова ради міністрів П. Столипін, генерал В. Сухомлінов, міністр фінансів В. Коковцов та ін.

Дієві результати імперської політики пам'яті яскраво демонструвало ставлення місцевого населення до прибуття царської родини. На пероні делегацію зустрічала почесна варта 129-го Бессарабського полку з хором, сурмами й прапорами. З вокзалу царська родина вирушила до Софійського катедрального собору. Вулиці за маршрутом пересування були заповнені публікою, військовиками й оркестрами, які вітали прибулих гучним «ура». На Трухановому острові розмістили великий транспарант з державним орлом. У Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі на царську родину чекали віцегубернатор, прокурори, судді, духовенство на чолі з митрополитом київським і галицьким Флавіаном, а також майже вся київська дворянська і купецька еліта. Така зустріч вже була традиційною для Києва — і раніше місто вельми урочисто зустрічало російських імператорів.

¹ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 340.

² П.Н. Пробування їх імператорських величеств у Києві. *Рада*. 1911. № 195.

Відкриття монумента Олександрю II перетворили на грандіозне шоу, що мало надовго запам'ятатися як учасникам, так і глядачам. О восьмій годині ранку п'ятьма гарматними пострілами населення оповістили про початок освячення й урочистого відкриття пам'ятника. Біля монумента зібралися придворні, військові чини за призначенням командуючого Київським військовим округом, чиновники, представники дворянства, селянства й земських інституцій Південно-Західного краю і Вітебської, Могилівської, Мінської губерній, представники київського міського врядування тощо.

Для кожної з категорій глядачів заздалегідь було визначено відповідну форму одягу і місця перебування на споруджених з цієї нагоди трибунах. Зокрема, дами мали одягти ошатні міські сукні та капелюшки, військові чини — літню парадну форму, придворні та всі інші — білі кітелі та картузи з білими чохлами, відповідно до посади чи становища у суспільстві³.

Церемонія розпочалася Божественною літургією у центральному храмі Михайлівського Золотоверхого монастиря за участі імператора. Після її завершення відбулася хресна хода до пам'ятника, очолювана митрополитом Флавіаном. На спеціальному помості він провів молебень і проголосив вічну пам'ять Олександрові II. Було також проголошено «многіє літа» всеросійському воїнству й всім вірнопідданам. У цей час чинного імператора вітали військовики. Все це супроводжувалося церковними дзвонами і залпами гармат. Потім Микола II з родиною оглянув монумент, а військові пройшли повз пам'ятник парадом⁴. Церемонія завершилася встановленням почесної варту зі складу 6-го саперного батальйону. Святкування тривало увесь день. Увечері місто ілюмінували і влаштували тут феєрверки⁵.

Царів вшановували не лише у Києві. Окремі запобігливі «діячі-малороси» прикрашали їхніми постатями власні села й містечка. Зокрема, у с. Таранданці на Лубенщині (Полтавщина) до п'ятдесятилітнього ювілею скасування кріпацтва було вставлено пам'ятник-бюст Олександрові II⁶.

Рясніла місцями увічнення пам'яті про російських царів і Полтава. Про «Полтавську вікторію» у 1709 р. й особу Петра I повсякчас нагадувала братська могила російських воїнів, Самсонівська церква, військовий історичний музей. Разом з тим місто стало яскравим уособленням імперських комеморативних практик, які формували

у свідомості пересічних українців поділ на «ми й вони», «свої та чужі». Зусиллями шведського уряду в місті 1909 р. було встановлено скромний гранітний обеліск на вшанування загиблих шведських воїнів. Ставлення до цього пам'ятника, який так само розповідав про минуле, у місцевого населення було зовсім іншим. За твердженням тогочасної преси, за ним не доглядали, бо «свої далеко, а переможці байдужі»⁷.

Зрештою, увічнювали не лише пам'ять про царів, а й про державних і військових діячів. Зокрема, 6 вересня 1911 р. на екстремому засіданні Київської міської думи було ухвалено рішення про спорудження біля міського театру пам'ятника П. Столипіну. На цю справу асигнували 10 000 руб. і створили відповідний комітет, до складу якого увійшли: міський голова І. Дьяков і гласні Ф. Бурчак, В. Чернов, А. Кіх, Ф. Фальберг⁸. Пам'ятник було відкрито 6 вересня 1913 р. Його прикрашали ідеологічно доречні написи: «Петру Аркадьевичу Столыпину — русские люди. Твердо верю, что затеплившийся на западе России свет русской национальной идеи не погаснет и вскоре озарит всю Россию»⁹. Упродовж наступних чотирьох років перехожі зупинялися і читали ці тексти, що були просякнуті чужою для них російською національною ідеєю. Лише з початком Визвольних змагань, навесні 1917 р., пам'ятник було зруйновано. Бронзову фігуру відправили як металобрухт на завод «Арсенал». Скульптури «Витязя» і «Жінки-Росії», які колись прикрашали п'єдестал, згодом опинилися у Лаврському музейному заповіднику.

Поряд з імператорами й урядовцями в українських містах постав пантеон героїв імперських загарбницьких війн. Зокрема, у Севастополі було споруджено пам'ятники В. Корнілову, П. Нахімову, Е. Тотлебену (Памяти Севастопольской обороны..., 1902. С. 130). У 1909 р. Одеський відділ Імператорського руського військово-історичного товариства вирішив прикрасити південь України трьома новими пам'ятниками О. Суворову. Їх мали спорудити в Ізмаїлі, у Римнику, а також у маєтку великого князя Михайла Миколайовича на Катеринославщині, на місці колишньої Запорозької Січі¹⁰.

Задля закріплення міфологем на службу імперії намагалися поставити й постаті видатних українців, кого ще пам'ятали в народі, наприклад Б. Хмельницького, М. Гоголя та ін. У цьому контексті ще у середині XIX ст. на честь «приєднання Малоросії до Російської держави» царат ініціював спорудження у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому. В усій імперії було оголошено

³ П.Н. Пробування їх імператорських величеств у Києві. *Рада*. 1911. № 195.

⁴ Там само.

⁵ Церемоніал Одкриття і посвячення пам'ятника Імператорові Олександрові II. *Рада*. 1911. № 195.

⁶ Пам'ятник Олександрові II. *Рада*. 1911. № 209.

⁷ П.П. Вразіння з подорожі. *Рада*. 1910. № 222.

⁸ Пам'ятник П. А. Столипінові. *Рада*. 1911. № 203.

⁹ Там само.

¹⁰ Пам'ятник запорожцям. *Рада*. 1909. № 268.

збирання коштів. Але, як зазначала газета «Рада», висвітлюючи ретроспективу питання, «... єдина й неподільна Росія не дуже-то квапилася. Українське суспільство теж не виявляло великої охоти увічнювати його пам'ятниками». Власне, тоді імперській владі нічого не лишилося, як взяти у свої руки реалізацію проекту. У 1879 р. державна скарбниця й морське відомство виділили 1600 пудів міді (26 208,8 кг), з якої було відлито фігуру гетьмана на коні. Оскільки коштів на п'єдестал не вистачило, пам'ятник опинився на зберіганні у поліцейській дільниці. Українська преса жартувала, що гетьман, замість того щоб пропагувати єдність двох народів, потрапив в ув'язнення. Лише зусиллями Фортечної інженерної управи, яка подарувала 30 куб. сажнів¹¹ граніту, пам'ятник було встановлено на Софійській площі. Але й тут не обійшлося без курйозів. У запопадливих чиновників постало питання, як саме розмістити кінну фігуру гетьмана, щоб не образити ані церкву, ані царя. Проблема полягала у тому, що навколо Софійської площі розташовувався Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, імперські державні установи — «інституції поважні, і звертати проти котрої-небудь коня хвостом, виходило непочтительно»¹². Зрештою, пам'ятник було урочисто відкрито у 1888 р. Упродовж наступних років він унаочнював імперську тезу про об'єднання «двох братніх народів» і ретранслявав її серед пересічних українців, які відвідували Київ. На початку ХХ ст. український вчений, педагог, історик церкви Іван Огієнко зазначав: «З українських гетьманів знають лише що одного Богдана Хмельницького; це не тільки через те, що гетьман цей грав таку велику, помітну роль в історії України, — пам'ятник, що поставлено йому в Києві, поширив багато ймення Богдана Хмельницького серед нашого селянства. Сила селян щороку приходять на прощу до Києва, бачать тут пам'ятника, — а його поставлено як раз в найкращому місці, ... і потім далеко розносять ймення Богдана. І через це про Богдана на селі почуєте чимало всяких оповідань та переказів. Богдан — розказують селяне — татарву зволював. Один раз татарва завоювала собі Софію, що в Києві, в святій церкві коні ставила. От тоді Богдан булавою татар побив і Софію оборонив... За це йому й пам'ятника поставлено... Храбро порався Богдан з поляками, одбив од їх народ православний, — за це йому й пам'ятника поставлено... Про інших гетьманів, як і взагалі про події з української історії, нічого не знають.

¹¹ 1 куб. сажень — 9,713 м³.

¹² Джиджора І. В 250-літні роковини. *Рада*. 1907. № 171.

Про Мазепу один грамотний чоловік сказав, що він зрадив царю Петру і що це був зрадник»¹³.

Ідеологічні пам'ятники «видаючомуся приєдинителю», як називала Б. Хмельницького офіційна імперська історична наука, мали постати й у інших куточках Наддніпрянщини. Рушійною силою, яка реалізовувала цю ідею, був «Союз русского народа». На загальних зборах «Подільського союзу» націоналістів, які відбулися 24 вересня 1910 р, ухвалили пропозицію генерала Д. Чихачова про спорудження на Поділлі «для укріплення національної самосвідомості» пам'ятників Б. Хмельницькому, І. Богунові, Д. Нечаєві та І. Гонті. Таку потребу було обґрунтовано в одній із промов, що пролунала на зборах. У ній зазначалося: «Національна самосвідомість народу, національні гордощі — опора й прикраса держави — можливі лише там, де народ знає, що його батьки й діди свідомо брали участь у будіванні держави... Коли ж російський селянин (малися на увазі й українці) знайомиться з російською історією через сучасну російську школу, споглядаючи пам'ятники і таке інше, то перед його очима постають князі та бояри, царі та імператори, вельможі та вояки, і лише у двох місцях, як випадкові цятинки, вимальовуються — «міщанський кафтан» (Мінін) та селянська свитка (Сусанін). Звідкіля ж тут взятися національним гордошам у народній душі?» ... «Виробіть нарешті іншу галерею, покажіть російському народові, що він теж брав участь у створенні слов'ян і величі держави і що участь та була свідомою»¹⁴.

Ще одним з переконливих прикладів спотворення історичного минулого стало започатковане на Волині «Закутне свято». Наприкінці травня «Союз русского народа» під проводом архієпископа Віталія й ченців Почаївської лаври відзначав його на кістках козаків, які полягли під Берестечком у 1651 р. під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У палких промовах козаків називали першими російськими союзниками, борцями з католиками і захисниками російського світу, повсякчас намагаючись розпалювати міжнародну ворожнечу¹⁵. Зрештою це викликало протести серед місцевого населення й свято довелося скасувати.

Спотворював історичну правду й пам'ятник Іскрі та Кочубею, яких консервативна газета «Киевлянин» називала «героями Малоросії, які поклали своє життя за оборону єдності, сили й слави єдиної й неподільної Росії»¹⁶. Думка про

¹³ Огієнко І. Українська самосвідомість наших селян. *Рада*. 1909. № 125.

¹⁴ Я.Н. Пам'ятник Б. Хмельницькому і козакам. Лист з Кам'янець-Подільського. *Рада*. 1910. № 224.

¹⁵ С.Є. Закутне свято. *Рада*. 1909. № 130.

¹⁶ Закладка пам'ятника Кочубею в м. Борщаговке. *Киевлянин*. 1909. № 235.

їх вшанування виникла у російських націоналістів у 1908 р., коли відзначали 200-ті роковини від смерті цих історичних осіб. Спочатку пропонували збудувати храм-пам'ятник у м. Борщагівка Сквирського повіту Київської губернії на місці їхньої страти. Але зрештою вирішили обмежитися колоною з хрестом. Під час закладин відбулося богослужіння, здійснюване особисто митрополитом Флавіаном. Завершилася церемонія традиційно хресною ходою¹⁷.

Російські націоналісти доклали значних зусиль до організації святкування у Києві столітнього ювілею від дня народження М. Гоголя. Спільно із органами місцевого самоврядування було розроблено масштабну програму вшанування письменника, яка передбачала: 1) оздоблення Києва на час святкування імперськими прапорами 20 березня 1909 р. (у день народження М. Гоголя); 2) відвідини 12-ма тисячами київських учнів разом із учителями Володимирського собору та Братського монастиря і проведення панахиди в усіх середніх навчальних закладах; 3) святкове зібрання у Клубі російських націоналістів 9 квітня, виголошення промов, присвячених діяльності М. Гоголя; 4) засідання професорського складу Університету Св. Володимира 10 квітня; 5) урочистості 11 квітня у міських навчальних закладах, вистави і концерти для учнів у народних домах і Контрактовій залі. Цього дня учні мали отримати портрети письменника і бібліографічні огляди його творів, укладені вчителями Левицьким і Якубовичем; 6) загальноміське свято у міському театрі 12 квітня, яке мали розпочати урочисті промови Кожіна і Тростянецького, після чого було заплановано святковий концерт¹⁸.

Характеризуючи програму і заходи, Сергій Єфремов зазначав: «Пам'ять Гоголя шановано зовсім не за ті твори, якими він вписав ім'я своє в історію письменства, а за щось інше, шановано до того ж казенним способом, казенними фразами, вихватками проти літератури взагалі, циркулярними наказами, панахидами і танцями, флагами і балайками, великоруськими піснями і парадами»¹⁹.

Увічнити пам'ять М. Гоголя також було вирішено встановленням пам'ятника. Спочатку це питання обговорили у Київській міській думі. Гласний І. Щітковський наполягав на тому, що місто повинно мати пам'ятник письменникові. Він аргументував, що навіть Москва вшанувала таким чином М. Гоголя, а між тим вона була для нього чужою. Гласний наголошував на симпатії письменника до України й Києва. На підтвердження власної думки він цитував лист М. Гоголя

до М. Максимовича, у якому письменник зазначав: «Туда, туда в прекрасный Киев! Он наш, он не их»²⁰.

Але досить швидко ініціативу в міській думі перехопив «Клуб російських націоналістів», який виступив з проектом встановити «істинно-русскій» пам'ятник М. Гоголю у Києві²¹. Його активно підтримав київський губернатор, який віддав необхідні розпорядження міському голові²². Через це хтось дотепно зауважив, що на пам'ятникові варто було б написати: «Авторові "Шинелі" і "Носа" од мертвих душ»²³.

1 грудня 1909 р. на засіданні Київської міської думи, де розглядалося питання про відрядження власних представників до Комітету з облаштування пам'ятника М. Гоголю, спалахнули словесні баталії між національно свідомими українцями й російськими націоналістами. Частина гласних наполягала на тому, що цей проект має реалізовувати Київська міська дума і в українському стилі. «Клуб російських націоналістів» і гласні, його члени, стверджували, що М. Гоголь є по-справжньому російським письменником і жодного стосунку до України не має²⁴. Зрештою відсутність фінансування, політичні баталії й пріоритетність вшанування письменника у російських столицях призвели до того, що реалізацію проекту було відтерміновано. Згодом від цієї ідеї взагалі відмовилися, і місто отримало пам'ятник М. Гоголю лише у 1982 р.

Доки у Києві точилися дискусії, 29 серпня 1909 р. пам'ятник письменникові було відкрито на його батьківщині у с. Великі Сорочинці. Постаць М. Гоголя була відлита з бронзи і встановлена на мармуровий п'єдестал. Лівицею письменник спирався на ліву ногу. У правиці тримав олівець і нотував щось у записній книжці. На п'єдесталі російською мовою було викарбовано: «Николай Васильевич Гоголь. 1809–1852», а на протилежнім боці: «Великому земляку».

Відкриття пам'ятника виглядало так само, як комеморативні заходи у Києві, описані С. Єфремовим. Зібрався великий натовп людей: «...діти у віночках і стрічках, депутація міст і земств, шкіл, гімназій». На захід прибув московський міський голова М. Гучков, письменник В. Короленко, представники вищого церковного керівництва²⁵. Молитовні заходи відбулися у місцевій церкві, збудованій ще гетьманом Д. Апостолом, та хаті, у якій народився М. Гоголь. О 12.00 пам'ятник було урочисто відкрито. Після цього розпочалося святкування.

²⁰ Р. Запаморочення. *Рада*. 1909. № 277.

²¹ Там само.

²² Пам'ятник М. В. Гоголю в Києві. *Рада*. 1909. № 66.

²³ В міській думі. *Рада*. 1909. № 274.

²⁴ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 334.

²⁵ Одкриття пам'ятника Гоголеві. *Рада*. 1911. № 195.

¹⁷ Там само.

¹⁸ К чествованню памяти Н. В. Гоголя в Киеве. *Киевлянин*. 1909. № 38.

¹⁹ Єфремов С. З нашого життя. *Рада*. 1909. № 117.

По чотирьох кутах від монумента сиділи бандуристи, серед яких і відомий М. Кравченко. Вони співали українські думи й пісні, зокрема пролунало «Ще не вмерла Україна і слава, і воля...»²⁶. Викладаючи враження від побаченого, кореспонденти газети «Рада» зазначали: «Треба пожаліти, те що не було ніяких промов, що ніхто не оповідав, кому й завіщо поставлено такий пам'ятник, а людей таких, які нічого не знають про Гоголя, були тисячі. От і треба було це розказати їм, і розказати зрозуміло, то може б і вони свідомо святкували цей день»²⁷.

Разом з тим імперська політика пам'яті передбачала й привласнення історії підкорених народів. Зокрема, російські історики активно пропагували концепції Київської Русі як «колиски трьох народів» і «єдиної руської народності». Укорінення цих ідей у свідомості населення Наддніпрянщини потребувало створення відповідних місць пам'яті. У зв'язку з цим у 1910 р. спеціальний комітет, створений Імператорським руським військово-історичним товариством, розробив концепцію «Історичного шляху», яка передбачала встановлення восьми пам'ятників: княгині Ользі, князям Олегу, Володимирі Великому, Ярославу Мудрому, Володимирі Мономаху, Святославу Ігоревичу, Нестору Літописцю, а також доісторичному Києю. Кожен з них мав доповнюватися трьома статуями визначних осіб відповідної історичної доби. На п'єдесталах передбачалося встановити барельєфи, які б ілюстрували життя правителів і містили характеристику їх і їхніх здобутків. Від початку місцем, де постав би «Історичний шлях», було вибрано Бібіковський бульвар між Хрещатиком і Володимирською вулицею. У 1911 р. мали відкрити пам'ятник княгині Ользі й розпочати спорудження монументів Ярославу Мудрому й Володимирі Мономаху (Отчет Киевского отдела..., 1911. С. 11–12). Але у справу знову втрутилися російські націоналісти. Щоб не допустити спорудження на Михайлівській площі пам'ятника Т. Шевченку, вони домоглися перенесення туди «Історичного шляху». Хоча історики В. Завітневич, Г. Павлуцький і М. Довнар-Запольський наголошували на тому, що державна діяльність княгині Ольги не варта уваги, один із лідерів київських російських націоналістів, А. Савенко, переконував, що вона «зберегла національно-державну єдність Русі та не дала їй розсипатися... Але ідея єдності Русі і має бути покладена у основу усього запроєктованого «Історичного шляху»»²⁸.

²⁶ Дописи. Од власних кореспондентів. Сорочинці. Свято відкриття пам'ятника М. В. Гоголю. *Рада*. 1911. № 197.

²⁷ Там само.

²⁸ Лісовецький М. «Історична путь» в Києві. *Рада*. 1911. № 34.

Загалом українська інтелігенція не погоджувалася з місцем для пам'ятників. Один із кореспондентів газети «Рада» писав: «...між Михайлівським монастирем і Софійським Собором взагалі не було і за старих часів путі, бо се якраз були вали, котрими боронився город Ярослава, як і город Владимира, від нападу ворогів. Історичної путі, як чогось цілого, при постановці пам'ятника Ользі в сквері при реальній школі також не може бути, бо тоді скривиться лінія путі, яка вже й без того буде розірвана пам'ятником Богдана Хмельницького...»²⁹.

Досить обережно ставилася українська інтелігенція й до самої ідеї «Історичного шляху». Зокрема, на шпальтах газети «Рада» український журналіст, головний редактор видання М. Павловський (друкувався під псевдонімом «Лісовецький М.») зазначав: «Ми можемо співчувати цій ідеї, якщо виконано буде її згідно з історичною правдою»³⁰. Інший кореспондент писав: «Одна ця цементовість чого варта, якою нещирістю і штучністю відгонить ця ідея вшанувати творців Староукраїнської держави цементовими пам'ятниками. Це однаково образливо, як для корінного киянина, яких би він поглядив не був, так і для правдивого великороса, котрий бачить тут, в Києві, початок своєї великої держави...»³¹

У 1911 р. пам'ятник св. Ольги на Михайлівській площі було споруджено. На п'єдесталах під фігурою св. Ольги такий напис: «Си первая вниде в царство небесное от Руси; сію бо хвалят русские синове, яко начальницу». Під фігурою св. Кирила і Мефодія: «Двойца священная, светом Богомпознания нас озарившая», на п'єдесталі св. Андрія Первозваного: «Видите-ли гори сій. Яко на сих горах возстае благодать Божія»³².

Таким чином, на початок ХХ ст. завдання спотворення історичної пам'яті й зусилля імперії, спрямовані на забуття українцями власного минулого, значною мірою було реалізовано. Іван Огієнко зазначав: «...звичайно, не одрізняють [селяни], що знають з свого минулого, а що з минулого великорусів. [...] Нічого не знає селянство і про те, як Україна стала належати до Москви. Ще за князя Володимира святого нас повернено до Російського Государства — розказував другий селянин; [...] Російська школа, російські книжки заступили нашому селянинові його рідне, заступили настільки, що він його забуває, забуває дедалі все більше та більше. З російської історії, наприклад, селянин знає далеко більше,

²⁹ В.К. Ще про «історичну путь» в Києві. *Рада*. 1911. № 35.

³⁰ Лісовецький М. «Історична путь» в Києві. *Рада*. 1911. № 34.

³¹ В.К. Ще про «історичну путь» в Києві. *Рада*. 1911. № 35.

³² В справі будівлі пам'ятника св. Ользі. *Рада*. 1911. № 184.

ніж з своєї рідної... У школі ж здебільшого діти привчаються навіть ненавидіти це своє рідне»³³.

Наслідком реалізації імперської політики пам'яті стала й втрата національної ідентичності. Іван Огієнко писав: «Коли питаєш селянина, хто він такий, то здебільшого чуєш таку відповідь: Я хрестян, хрестянин. Або: Я руський хрестянин. Віра заступила місце почуття свого рідного народу і на питання, до якого народу належить, селянин відповідає: До православного. Проте деколи можна почути й таке: Ми малороси... Хахли ніби то... І не часто, звичайно, люде трохи освічені, відповідали з повагою: Ми українці...»³⁴; «Коли питаєш, що таке Україна, то селяне завше плутають відповідь: Колись то таке було, козаки то вольнії... Тепер українців вже нема, перевелись... Од школярів доводилось чувати: Україна то названіє землі руської. Проте де-хто з селян правдиво казав: Україна — це сторона, де ми живемо, а ми — українці...»³⁵.

Такий стан справ мав і зовнішні прояви. Більшість великих міст Наддніпрянської України не мала місць пам'яті, які б підтримували українську традицію. Зокрема, один із громадських діячів — Данило Ткаченко (псевдонім «Д. Пісочинець») — зазначав: «У Харкові не було ніяких згадок про минуле: ні баского коня з гетьманом, як у Києві, ні творця “Енеїди”, як у Полтаві. Навіть про свого письменника Квітку-Основ'яненку не згадують. Що правда є декілька пам'ятників: Каразіну в садах університету, Пушкіну та Гоголю»³⁶.

Місця пам'яті, які б могли нагадувати українцям про власну історію, руйнувалися, поринали у забуття або ставали об'єктом торгівлі. Зокрема, у Глухові родина Терещенків, щоб уславити себе, збудувала церкву на зразок Володимирського собору в Києві. Вона покликана була стати усипальницею для цього роду. Разом з тим за ініціативою братів Терещенків було зруйновано Анастасієвську церкву XVIII ст., збудовану коштом гетьмана І. Скоропадського. У клопотанні про знесення до Святійшого Синоду від 1894 р. зазначалося, що вона буцімто «закриває перспективу» і «залишалася без вжитку унаслідок її запустіння»³⁷.

Водночас українського журналіста і громадського діяча Прокопа Понятенка (дописував під криптонімом «П. П.») вразило ставлення до могили відомого українського письменника І. Котляревського у Полтаві. Він щиро

обурювався: «Надгробок зроблений з мармуру, але вся могила заросла бур'яном. Він буяє ніби на смітнику; надгробок вкритий пилом-грязюкою. Навколо — “мерзость запустенія і навколо сморід від посліду людського”. Якою гіркою іронією звучить напис на надгробку: “Будеш, батьку, панувати, поки живуть люде, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть!”»³⁸.

Довгий час забутою була й могила кошового отамана Івана Сірка на Катеринославщині, віднайдена у свій час Д. Яворницьким. Оскільки вона стала об'єктом подорожей для членів різноманітних наукових гуртків і таким чином набула популярності, власник землі намагався заробити на похованні та продати могилу Харківському історично-філологічному товариству за 800 руб.³⁹

Тому питання повернення історичної пам'яті та самоідентифікації українців на початку ХХ ст. набуло певної гостроти. Інтелігенція вважала за потрібне, на противагу імперському, спорудити власний, український «пантеон», який би унаочнював коріння та історичний шлях народу, нагадував про минуле й формував почуття національної гордості. Для національного пробудження можливим було й використання вже існуючих місць пам'яті. Одним із таких став пам'ятник І. Котляревському, встановлений на Протопопівському бульварі в Полтаві. Мідний бюст поета на високому мурованому постаменті було прикрашено барельєфами-сценами з «Енеїди», «Наталки-Полтавки» і «Москаля-Чарівника». Їх супроводжував напис: «Іван Котляревський. 1769–1838» і слова з «Наталки-Полтавки»: «Де згода в сімействі, де мир-тишина, щасливі там люде, блаженна сторона». Але спочатку передбачалося викарбувати зовсім інше послання: «Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському». Проте уряд заборонив такий напис, бо українці не повинні були мати ані власного краю, ані власних письменників (Дорошенко Д., 1949. С. 38–39).

Урочисте відкриття пам'ятника відбулося у 1903 р. за присутності громадських діячів з усіх куточків України. Дмитро Дорошенко, який був свідком тих подій, згадував: «Відслонення відбулося мовчки: просто було знято запону, яка обгортала бюст. Я застав лиш, як Борис Грінченко складав вінки у стіп монументу і відчитував голосно написи. Публіка вітала кожен вінок голосними оплесками» (Дорошенко Д., 1949. С. 38–39).

Влада прагнула контролювати подібні комеморативні заходи, тому намагалася перебрати ініціативу в національно свідомої української інтелігенції та організувала в Полтавському театрі офіційне вшанування пам'яті І. Котляревського.

³³ Огієнко І. Українська самосвідомість наших селян. *Рада*. 1909. № 125.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Вісти з Слободської України. *Рада*. 1906. № 14.

³⁷ Дописи. Од власних кореспондентів. Глухів. *Рада*. 1909. № 187.

³⁸ П.П. Вразіння з подорожі. *Рада*. 1910. № 222.

³⁹ Кобзарь. Забута могила. *Рада*. 1909. № 63.

Проте цю подію було використано як привід для пробудження самосвідомості, відродження та популяризації української мови.

Перебіг заходу яскраво описав Д. Дорошенко: «Зала полтавського театру вщерть переповнена... Багато вишиваних сорочок із стрічками. Видніють мальовничі українські вбрання дівчат, а що найбільш незвичайно — скрізь на залі лунає сама українська мова... О годині восьмій на прикрашену зеленню і великим портретом І. Котляревського сцену виходить і засідає при столі повний склад полтавської міської думи під проводом міського голови В. Трегубова... Першими говорять закордонні делегати, їх промови, особливо ж першого — Ю. Романчука, викликають бурю оплесків, бо вони повні вогню, а головно виголошено їх по-українськи. Чути вигуки: «Слава галичанам! Ще не вмерла Україна!»». Особливо цікавою, на думку Д. Дорошенка, мала бути промова О. Андрієвської. І саме вона стала каталізатором подальших подій. Очевидець згадував: «Але не вспіла вона промовити і кількох слів, як підвівся В. Трегубов. Блідий, руки йому трусяться, він дзвонить і схвильованим голосом звертається до панни: «На основі розпорядження пана міністра внутрішніх справ (Плеве. — В. А.), я не можу дозволити вам промовляти в іншій мові, крім московської («русской»)». І тут в залі раптом спинився страшний галас: крики, свист, тупання ногами. З-за лаштунків вийшов Микола Міхновський. Він звернувся до В. Трегубова з такими словами: «Наскільки мені відомо, не існує такий закон, котрий забороняв би українцеві говорити в його рідній мові. Прошу про вчинок Голови і мою заяву занести до протоколу засідання і видати мені виписку, аби я те поступовання Голови міг оскаржити в сенаті... Мені доручено з Харкова передати полтавцям привіт у тій мові, якою писав наш батько, котрому пам'ятник нині відкрито в цьому славному місті. Коли ж мені не вільно говорити в тій мові, то й привіт я повезу назад із собою, а вам от лишаю обгортку з нього...». Письменник Борис Грінченко на очах у всіх витяг і подер свій привіт. Відмовляються читати всі — навіть ті, що мають привітання в мові московській» (Андрієвський В., 1938. С. 6–9).

Надалі, зустрічаючи супротив імперської влади і протидію з боку російських націоналістів, долаючи байдужість суспільства, частина української інтелігенції все ж таки консолідувала зусилля зі встановлення пам'ятників знаковим українським діячам. 26 жовтня 1909 р. на зборах Харківської міської думи Микола Сумцов запропонував поставити у Мироносицькому саду, на перетині з вулицею Сумською, погруддя Г. Квітці-Основ'яненку. Це питання Харківське повітове земство розглядало ще з 1878 р., коли відзначали столітні роковини від дня народження письменника. Пропозиція М. Сумцова знайшла схвальну

підтримку серед гласних. На реалізацію ідеї дума виділила 3 тис. руб.⁴⁰ Наприкінці року було сформовано комісію зі спорудження пам'ятника. До її складу увійшли: М. Сумцов, Д. Ткаченко, Д. Багалій, В. Савва, Є. Трифільєв, Є. Іванов, М. Баженов, О. Ветухов, Д. П. Міллер⁴¹.

Але реакція суспільства була надзвичайно млявою. Газета «Рада» зазначала: «Здавалось б, ця звістка повинна була викликати живий інтерес серед українського громадянства: адже як-не-як, а пам'ятник українському письменникові, що має повстати в одному з головніших міст України, така новина повинна була б розворушити громадську думку, стати предметом живого обговорення і повести до певних практичних заходів. На диво, українська преса, що пильно помічає кожний найменший прояв життя, відізналась тільки мовчанням. «Нація, що не шанує своїх видатних діячів, сама не заслужує пошани» — говорить відомий афоризм⁴². Так само Данило Ткаченко зазначав: «Невже це значить, що й усьому українському громадянству байдуже до справи пам'ятника Квітці? Культурність нації міряється степінню її національної самоповаги, що виявляється також у шанованні пам'яті достойних синів її»⁴³.

Майже ті ж самі проблеми виникли й з пам'ятником М. Кропивницькому в Харкові. Спочатку, і це вже було сумною традицією, владні структури, місцеве самоврядування та, власне, й українська інтелігенція ніяк не могли дійти згоди щодо місця для пам'ятника. Українська преса повідомляла: «З цим пам'ятником і досі виходить якесь непорозуміння... Було вже вирішено поставити пам'ятник в Театральному саду, це місце, звичайно, найбільше було б підходяще для пам'ятника батькові українського театру, коли ж проти цього чогось повсталася «садова комісія». Тепер д. М. Міхновський вдався до городської управи з проханням дати місце під пам'ятник на Сергієвій площі, недалеко від університету»⁴⁴. Зрештою мова пішла про фінансування проекту, а отже, про пошук спонсорів і меценатів, а також збирання пожертв. Характеризуючи ситуацію, український громадський діяч В. Королів (друкувався під псевдонімом «В. Старий») писав: «Наш народ настільки вбогий матеріально, наше свідоме панство настільки нечисленне, що сподіватись від нього жертв на таку справу, як

⁴⁰ Пам'ятник Квітці-Основ'яненкові. *Рада*. 1909. № 246.

⁴¹ Пісочинець Д. Квітчинська комісія (Лист з Харькова). *Рада*. 1909. № 294.

⁴² М.Ж. В справі пам'ятника Гр. Квітці-Основ'яненкові. *Рада*. 1909. № 287.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Пам'ятник М. Л. Кропивницькому. *Рада*. 1910. № 157.

вшанування пам'яті українських видатних діячів, дуже складно...»⁴⁵.

Але найбільш знаковим і так і не реалізованим проектом став пам'ятник Т. Шевченкові у Києві. Проект намагалися реалізувати упродовж 1905–1914 рр. Ідею спорудження монумента у політичній боротьбі використовували як українські національні, так і російські шовіністичні сили. Українська інтелігенція, об'єднавши зусилля, мріяла про те, щоб монумент став не лише місцем вшанування пам'яті, але й просвітницьким проектом для сільського населення, яке відвідувало Київ. Зрештою імперська влада організувала антишевченківську кампанію і зупинила реалізацію проекту (Іванюк О., 2021. С. 54–81).

Таким чином, імперська політика пам'яті спричинила глибокі деформації у колективній свідомості українців і перешкоджала об'єктивному сприйняттю та розумінню історичного процесу. Її реалізація наприкінці XIX — на початку XX ст. супроводжувалася спорудженням місць пам'яті, які унаочнювали сформульовані державою міфологеми та ідеологеми. Постає низка монументів російським царям, державним діячам, військовим керівникам, які брали участь у загарбницьких

війнах. Всі ці особистості були чужими для українців. Але ці пам'ятники мали повсякчас нагадувати про імперські здобутки і виховувати відповідне шанобливе ставлення до персоналій, у них закарбованих.

Закріплюючи міфологеми і спотворюючи історію, Російська імперія використовувала й постаті видатних українців, яких ще пам'ятали у народі, наприклад Б. Хмельницького, М. Гоголя та ін., подаючи їх як частину великоросійського простору й російської культури. Зрештою конкретними результатами імперської політики пам'яті, зафіксованими українськими громадськими діячами, стали такі: значна кількість пересічних українців усвідомлювала себе «малоросами» або частиною російського православного світу; вони були малообізнані у подіях минулого; шанобливо ставилися до поневолювачів в особі імператорів і їхніх родин, російських державних і військових діячів. На початку XX ст. у боротьбі з імперською політикою пам'яті українська інтелігенція, долаючи супротив державних структур і байдужість суспільства, розпочала боротьбу за спорудження національного «пантеону», який би унаочнив коріння й історичний шлях народу, нагадував про минуле й формував почуття національної гордості, сприяв би усвідомленню своєї приналежності до українського народу.

⁴⁵ Старий В. На увагу діячам української сцени. *Рада*. 1910. № 176.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1885–1917 рр. Ч. II. Львів, 1938. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/natsionalno-osvoboditelnoe-dvizhenie?id=12055> (дата звернення: 08.11.2021).
- Гирич І. Український Київ кінця XIX — початку XX століття. Київ: Пенмен, 2017. 780 с.
- Дорошенко Д. Мої спогади про давнє-минуле (1901–1914). Вінніпег: Видавнича Спілка «Тризуб», 1949. 167 с.
- Іванюк О. Проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві: роки поневірянь. *Тарас Шевченко і його тексти: читання, інтерпретація та комеморація на межі XIX–XX століть* / за ред. М. Будзар. Київ, 2021. С. 54–81.
- Іванюк О., Мохнатюк І. Особні аспекти політики пам'яті щодо Наддніпрянської України і Криму у XIX — на початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2019. № 2 (9). С. 6–11. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.1>
- Касьянов Г. Как «общая» история разделяет: политика памяти в Украине, Польше, России в 1990-е — 2000-е. *Перекрестки*. 2011. № 3–4. С. 158–185.
- Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Рєпи. Київ: Кліо, 2014. 272 с.
- Отчет Киевского отдела Императорского Русского Военно-Исторического общества за 1910 год. Киев: Типография Киевского военного округа, 1911. 130 с.
- Памяти Севастопольской обороны. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь. 1902. № 32–33. С. 129–138.
- Рикер П. Память, история, забвение / пер. с фр. [И. И. Блауберг и др.]. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
- Шаповал Ю. І. Політика пам'яті і євроінтеграційні прагнення України (2014–2019 рр.). *Проблеми всевітньої історії*. 2020. № 2 (11). С. 7–24.

REFERENCES

- Andriievskiy, V. (1938). *Try hromady. Spohady z 1885–1917 rr.* Vol. II, Lviv [in Ukrainian].
<http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/natsionalno-osvoboditelnoe-dvizhenie?id=12055>
- Hyrch, I. (2017). *Ukrainskyi Kyiv kintsia 19 – pochatku 20 stolittia.* Kyiv [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (1949). *Moi spohady pro davnie-mynule (1901–1914).* Vinnipeh [in Ukrainian].
- Ivaniuk, O. (2021). Proekt pamiatnyka T. H. Shevchenkovi u Kyievi: roky ponevirian. In M. Budzar (Ed). *Taras Shevchenko i yoho teksty: chytannia, interpretatsiia ta komemoratsiia na mezhi 19–20 stolit,* pp. 54–81, Kyiv [in Ukrainian].
- Ivanyuk, O., & Mokhnatiuk, I. (2019). Osibni aspekty polityky pamiaty shchodo Naddnyprianskoi Ukrainy i Krymu u 19 – na pochatku 20 st. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies),* 2 (9), 6–11 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.1>
- Kasianov, G. (2011). Kak «obshchaia» istoriia razdeliaet: politika pamiaty v Ukraine, Polshe, Rossii v 1990-e – 2000-e. *Perekrestki,* 3–4, 158–185 [in Russian].
- Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pamiat.* A. Riepy (Trans.). Kyiv [in Ukrainian].
- Otchet Kievskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Voienno-Istoricheskogo obshchestva za 1910 god. (1911). Kiev [in Russian].
- Pamiaty Sevastopolskoi oborony. (1902). *Izvestiia Tavricheskoi uchennoi arkhivnoi komissii,* 32–33, 129–138 [in Russian].
- Riker, P. (2004). *Pamiat, istoriia, zabvenie.* I. I. Blauberg (Trans). Moscow [in Russian].
- Shapoval, Yu. I. (2020). Polityka pamiaty i yevrointehratsiini prahnennia Ukrainy (2014–2019). *Problemy vsesvitnoi istorii,* 2020, № 2 (11), pp. 7–24 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 16.09.2021 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)